

Základní epochy v dějinách teologie

V předchozí lekci jsme řekli, že teologie je interpretační věda, která se snaží pomocí vědeckých metod i na základě vlastní lidské a duchovní zkušenosti interpretovat jednak biblický údaj zjevení, jednak vlastní tradici v neustále se proměňujících historických podmínkách. **Tradice bývá chápána nesprávně jako staromilství.** Uvědomíme-li si, že slovo „tradice“ se odvozuje od latinského slovesa „*tradere*“ – předávat, pak by mělo být evidentní, že jde o dynamický proces přijetí, dobového zpracování a předání, přičemž důraz leží na onom předání, které by mělo být věrné jak minulosti, tak přítomnosti. Být v pravém slova smyslu tradiční neznamena být konzervativní! Je pochopitelné, že ono minulé a současné bude v mysli teologa neustále v napětí. Proces předávání určitě není jednoduchou a pohodlnou záležitostí. Živá a dynamická věrnost vlastní tradici předpokládá znalost této tradice v dějinách. V nynější lekci proto vymezíme a budeme stručně charakterizovat hlavní epochy v dějinách teologického myšlení.

Biblická epocha

Ačkoli všichni křesťané tvrdí, že Bible je Boží zjevení, zároveň většinou dodávají, že Bible je také historicky podmíněným lidským slovem. Definujeme-li teologii jako rozum proniknutý postojem víry, pak se v teologové práci setkává na jedné straně věda, kultura, filosofie, historiografie a na druhé straně údaj zjevení spjatý se světlem víry. Totéž ale platí i o biblických textech, protože i jejich autoři byli ve svém vyjadřování nevýslovných tajemství dobově a kulturně vymezení. Zjevení se nám tudíž předkládá v teologální podobě. Proto existuje nejenom **biblická exegeze**, která zkoumá to, jaký byl úmysl lidského autora posvátného textu, ale také **biblická teologie**, která se zaměřuje na myšlenkové struktury biblického textu. Jde například o christologii v synoptických evangeliích, christologii Janova evangelia, pneumatologii v Pavlových listech atd.

Biblická epocha začíná povoláním Abraháma, k němuž došlo pravděpodobně někdy v osmnáctém století před naším letopočtem. Pro judaismus tato epocha končí fixací (tzv. palestinského) kánonu, z něhož byly vyloučeny ty knihy, které vznikly v řečtině (míněny knihy alexandrijského kánonu neboli tzv. Septuaginty). V křesťanství končí **biblická epocha smrtí posledního novozákonního autora**. Kdy to bylo, přesně nevíme. Odhadem lze říci, že pravděpodobně někdy kolem poloviny druhého století našeho letopočtu.

Základní otázkou pro teologa je kompetence biblického textu. Fundamentalisté tvrdí, že Bible je závazná v každém ohledu. Mělo by být zřejmé, že toto vymezení nemá racionální podklad a může být velmi nebezpečné. Široce uznávané pravidlo říká, že **Bible je závazná v tom, co se týká naší spásy, v ostatních záležitostech je historicky a kulturně podmíněná,**

což pro nás není směrodatné. Například biblické poznání přírody nemůže být považováno za závazné pro dnešního věřícího člověka.

Bible je měřítkem víry jako celek. Biblisté pomyslně biblické texty rozeberou na jednotlivé složky, případně myšlenkové struktury (christologie Janova evangelia, pneumatologie pavlovských listů...), přičemž se záměrně odhlíží od následné interpretační tradice. Systematický – dogmatický teolog používá přínosy biblistů, ale jeho úkolem je pomyslně dát biblický text opět dohromady. Nejedná se o právě snadné hermeneutické operace, protože v Bibli nacházíme často výroky vzájemně protikladné. Například se dozvídáme, že spása je dar milosti a zároveň, že každý bude souzen podle svých skutků; Ježíš je opravdový a úplný člověk a zároveň Syn Boží.

Pro křesťany je vrcholem zjevení v první řadě sám Ježíš z Nazareta a následně také novozákonní poselství. Starý zákon je vnímán jako cesta k tomuto vrcholu. Mělo by být pochopitelné, že interpretace Tanachu v judaismu a Starého zákona v křesťanství se budou nevyhnutelně lišit, i když jde v podstatě o identický text. Pokračuje tak vlastně prapůvodní hermeneutický spor, na jehož počátku stojí střet rabiho Ješuy a dobových vykladatelů Zákona. Interpretační spor daný různou identitou na základě odlišných náboženských tradic by měl být provázen tolerancí a snahou o poctivé pochopení toho druhého. Odpovědnost teologa není malá. Měl by si uvědomovat, že v jeho interpretacích by určitě neměla dominovat netolerance a nenávisť.

Každopádně platí, že údaj biblického zjevení je pro křesťany ustavující autoritou. Celé další dějiny dogmatu nebo dogmat nejsou v zásadě ničím jiným než procesem zápolení o celistvé uchopení biblické zvěsti.

Doba církevních otců

Církevní otec je křesťanský autor, který žil v příslušné epoše, vyznačuje se věrností křesťanské identitě (pravověrnost) a vykazuje známky evangelijní životní praxe (svatost života). Pokud například schází druhá nebo třetí charakteristika, označujeme dotyčného jako starokřesťanského autora v širším slova smyslu.

Počátek patristické epochy se překrývá s koncem biblické doby, protože nejstarší patristické spisy mohou být starší než redakčně nejmladší novozákonní knihy. Na Východě tato doba končí kulturním přerывem, jímž je expanze islámu. Na Západě se uzavírá stěhováním národů. Ostře oddělit raný středověk od patristické epochy není snadné. Na Východě se považuje za konec patristické doby smrt Jana Damašského kolem poloviny osmého století, na Západě bývá za posledního církevního otce označován Isidor Sevillský (636).

Hlavním problémem doby církevních otců bylo převedení biblické zvěsti, která je nám předkládána v převážně semitském kulturním obalu, do mentality helénské a pozdně

helénské kultury. Někdy se hovoří o velké a paradigmatické inkulturaci, tedy převodu křesťanské zvěsti do nové kultury. Jelikož církevní otcové dokládají původní tradici víry, mají jejich spisy určitě větší autoritu než například díla středověkých autorů. Tyto spisy ale pochopitelně nejsou závazné v tom smyslu jako biblický text. Snad se sluší podotknout, že se někdy rozlišují tak zvaní velcí církevní otcové od těch ostatních. Na Západě byl například dominantní patristickou autoritou velmi dlouho Augustin z Hippo.

Patristická doba se dělí na období církve tajemství před rokem 313 a na epochu církve císařství po roce 313. V druhém období jsou pro teologii klíčové velké patristické koncily.

Raný středověk na Západě

Východ ponechme nyní stranou. Ať už je u nás někdo katolík, evangelík nebo patří k ČČSH, neustále o něm platí, že patří ke křesťanské tradici Západu. Proto se nyní zaměříme právě na tuto geografickou a kulturní oblast křesťanstva.

Po stěhování národů došlo ve střední a západní Evropě k velkému kulturnímu propadu, protože mladá etnika vstoupila na scénu dějin tak říkajíc rovnýma nohama z mladší doby železné. Zatímco v době církevních otců bylo přilnutí ke křesťanství osobním rozhodnutím každého, přičemž v tehdejší Středozeří existovala určitá náboženská svoboda, pak mezi Germány a Slovany tomu tak nebylo. Pro ně ještě převážnou mírou platilo, že příslušnost k určitému náboženství je dána etnikem, případně vyznáním, které zastával panovník.

Mladá etnika neměla písmo, jejich jazyk nebyl kultivován, a proto se učenost tradovala latinsky. Církev měla absolutní monopol kulturní mediace. Jediný, kdo uměl číst a psát, byli klerici a mniši, a to ještě ne všichni. Právě opisovači Bible, spisů církevních otců, ale také děl antických filosofů a literátů postavili kulturní most mezi antikou a námi přes temné období raného středověku.

Teologie existovala primárně v mnišských komunitách a v katedrálních školách. Nejprve se jednalo o recepci zejména Bible a Augustinových děl, postupně se však rozvíjela i vlastní tvorba. Teologie byla primárně propedeutikou duchovního života. Jak označovat tuto epochu? Autoři se v tomto ohledu značně různí. Vzhledem k místu, kde se teologie provozovala, by asi nebylo chybou hovořit o tak zvané **monastické teologii**.¹

Scholastická teologie

¹ Obvykle se v odborné literatuře označuje tímto výrazem až klášterní teologie v jedenáctém a dvanáctém století. Autor tohoto textu si ale dovoluje stejným výrazem označovat celou teologickou epochu raného středověku.

Zhruba od poloviny dvanáctého století vzniká v rozvíjejících se středověkých městech instituce univerzity. První byla v Bologni a studovalo se zde církevní i světské právo. Největší byla pařížská univerzita, která byla čtyřfakultní. Po absolutoriu artistické fakulty, což byla v zásadě lepší střední škola, následovala možnost studia na fakultě lékařské, právnické a teologické.

Když se začteme do papežského povolení založit v Praze vysoké učení z roku 1347 a do zakládající listiny Karla IV. ze dne 7. dubna 1348, slovo „*universitas*“ tam nenajdeme. **Vysoké učení bylo nazýváno „studium generale“**, tedy obecné učení. Univerzita označovala obecnství mistrů a scholárů. Když v roce 1372 došlo k odtržení právnické fakulty, začaly v Praze existovat dvě obce mistrů a studentů, tedy dvě univerzity, nicméně obě byly zastřešeny pod jediným „*studium generale*“. Někdy se tvrdí, že univerzita označovala veškeré vědění. Tento význam je evidentně druhotný. Uvědomíme-li si, že vedle svobodných umění (*artes liberae* či *liberales*) existovaly také „*artes mechanicae*“, tedy řemesla a technologie jako zárodek dnešní techniky, což se na univerzitě nepřednášelo, pak by mělo být zřejmé, že univerzita opravdu nebyla místem, kde by se přednášelo veškeré vědění dané doby.

Scholastika je velmi těsně spjata s univerzitou a městem, a také s novým nosičem psaného slova, jímž byl papír, který byl mnohonásobně levnější a dostupnější než pergameny. Bez papíru by nebyla scholastika a univerzita by vypadala výrazně jinak! Městské prostředí vedlo také k formulaci nové metody, kterou můžeme definovat jako disputační. Základem bylo studium Písma a autorit tradice, přičemž se naráželo na různé názory, které mohly být dokonce v ostrém protikladu. Základní stavební jednotkou teologických pojednání byla tak zvaná ***quaestio***, užívá se také počestěný výraz „**kvestie**“. Autor začínal otázkou, pak představil autority ve prospěch určitého typu řešení, následně autority s protikladným názorem, konečně přistoupil k vlastnímu řešení v části zvané „*respondeo*“. S vývojem škol se pochopitelně daný myšlenkový vzorec pozměňoval a přizpůsoboval momentální potřebě. Základním studijním textem byly čtyři knihy sentencí Petra Lombardského, které student musel okomentovat, a tak se vlastně připravit na své přednášení.

Student teologie nejprve absolvoval dva roky biblických studií, která spočívala hlavně v obeznámení se s patristickými komentáři. Středověká univerzita mluvila latinsky a znalost řečtiny ani hebrejštiny nebyla standardní záležitostí. Komentoval se latinský text Bible, konkrétně určitá verze latinského překladu jménem *Vulgata*. Z hlediska dnešní textové a translatické kritiky bychom k tehdejšímu textu Bible asi dnes vznesli nejednu výhradu. Pak adept magisterského titulu sám komentoval nějakou knihu Starého a následně Nového zákona a zhruba dva roky jako bakalář přednášel. Poté absolvoval dva roky přednášek o *Sentencích*. Následovalo vypracování vlastního komentáře daných čtyř knih. Po obhajobě musel adept absolvovat několik veřejných disputací na předem dané téma, takže nad jeho vzděláním měla kontrolu celá univerzitní obec. Teprve poté mohl být promován na nového

mistra. V pozdějších dobách se setkáváme s tím, že k doktorskému titulu stačilo okomentovat pouze jednu knihu *Sentenci*.

Rozlišujeme počínající scholastiku, která zahrnuje počátky univerzitní teologie, vrcholnou scholastiku, což by odpovídalo zhruba třináctému století, a úpadkovou scholastiku, která spadá do století čtrnáctého a později. Úpadek scholastiky souvisel také s krizí církevní instituce v podobě dvojpapežství a nakonec trojpapežství. Jak se projevoval úpadek scholastiky? Někteří autoři vnímají jako základní problém nástup nominalismu. Jiní kladou důraz na odtržení scholastické spekulace od konkrétního života a spirituality.

Právě v době úpadkové scholastiky se rodí výrazně spirituální, více subjektivně zaměřený a také namnoze antiintelektualistický a hlavně mimouniverzitní myšlenkový proud, který se někdy nazývá *devotio moderna*. Právě na tyto tendence navazovala pozdější reformace, například M. Luther.

Od šestnáctého století po dnešek

Označit jedním názvem teologickou epochu, která reaguje na úpadkovou scholastiku, není snadné, protože evropské kulturní a náboženské prostředí se výrazně člení a rozrůžňuje.

V první řadě je třeba podtrhnout, že obdobně jako scholastika by nebyla možná bez papíru, tak doba reformační a protireformační by nebyla myslitelná bez knihtisku, který se v Evropě objevuje po roce 1450. **Na počátku šestnáctého věku začíná specifické snažení, které patří k epochám teologie, totiž snaha o rekonstrukci textu z různých rukopisů a pokus o tak zvané kritické vydání.** Průkopníkem těchto snah byl Erasmus Rotterdamský, který se snažil vydávat spisy církevních otců a zároveň při tom vycházel z různých rukopisných pramenů. Uvedená snaha pokračovala v dalších staletích (maurini, bollandisté, Mansiho sbírka magisteriálních textů nejen univerzální církve, ale také církví místních, *Patrologia latina*, *Patrologia graeca* z konce 19. století, kritická vydání děl středověkých mistrů, souborné vydání Lutherových spisů atd.) a neustává ani dnes. Ke vzniku kvalitního kritického vydání je třeba katalogizace rukopisů v celé Evropě, dobré dopravní spojení a konečně také technika, která dokáže rukopisy například zachytit fotograficky. Není tudíž divu, že práce na co nejdokonalejší rekonstrukci starých textů pokračuje do současnosti. Bez této mravenčí práce by nebylo možné skutečně detailní a analytické poznání pramenů. Právě na návratu k pramenům pak stojí obnova teologie v devatenáctém a zejména dvacátém století.

Ve Španělsku, které bylo stranou reformačního kvasu střední Evropy, se rozvinula v 16. století **mystická literatura**, která je zajímavá jak z literárního hlediska, tak ze zorného úhlu psychologie. Na španělských univerzitách rozkvetla tak zvaná **druhá scholastika**, a to zejména v podání dominikánských a jezuitských filosofů a teologů. Vzhledem k přítomnosti jezuitů a také kvůli vlivu Habsburků měla tato druhá scholastika ozvuky také v českém prostředí.

Ve střední a západní Evropě se v průběhu šestnáctého století rozvinuly vzájemně sice příbuzné, nicméně také odlišné reformační tradice: luterská, kalvínská, následně anglikánská. Tento rozvoj byl podmíněn existencí tisku a rodícího se fenoménu jménem veřejné mínění.

Reformace obecně razila princip „*sola Scriptura*“, čímž částečně vyřazovala ze hry tradici. Druhým principem byla svobodná interpretace Písma a odklon od ústřední věroučné autority římského papeže. Dlužno však podotknout, že druhá a třetí generace zejména luterských teologů dává vzniknout útvaru, který lze definovat jako **reformační scholastika**. Po první, tak říkajíc charismatické fázi, nevyhnutelně nastupuje fáze institucionalizace samotného reformačního hnutí. Ačkoli se umenšuje autorita tradice, nevyhnutelně vzniká nová konfesní tradice se svými vymezeními, která určují její identitu. Hermeneutickému problému a hermeneutickým zákonitostem zkrátka a dobře nelze uniknout.

Katolicismus se vzpamatoval z renesanční krize na Tridentuském koncilu, který se odehrál v duchu protireformace. Konfesní rozdíly se značně vyhrotily, což přispělo v sedmnáctém století k tragédii třicetileté války.² Svět se mění, nastupuje epocha sílící sekularizace, která pak otevírá dveře zrodu kapitalismu. Z hlediska další podoby katolické teologie je zásadní ustanovení Tridentu o povinném vzdělání duchovenstva. Má-li být někdo vysvěcen, požaduje se, aby absolvoval minimálně čtyřleté odborné filosofické a teologické vzdělání. Rodí se tak instituce biskupského semináře.

Na těchto seminářích se studovala teologie novým způsobem. Postupně se zrodily teologické disciplíny, jak je známe dnes: filosofie, právo, biblistika, dogmatika, morální teologie, asketika – mystika (spiritualita), apologetika, praktická teologie. Nastoupily učebnice – příručky – manuály, a proto se hovoří o tak zvané **manualistické teologii**.

Dogmatická teologie byla rozčleněna do mnoha traktátů: O Bohu jediném, O Bohu v Trojici, O Bohu stvořiteli, O Bohu vykupiteli, O milosti, O svátostech, O posledních věcech (eschatologie). **Základní stavební jednotkou byla tak zvaná teze**. Na počátku stála nauková věta, která se podepírala argumenty z Písma, z učitelského úřadu církve, z církevních otců, z velkých mistrů minulosti, z rozumu, následoval výčet protikladných názorů (hereze), někdy se teze uzavírala ponaučením vzhledem k duchovnímu životu (*scholion pietatis*). Student se měl tezi naučit, ale v zásadě sám nebyl stavěn před problém něco vytvářet. Jiná situace platila pro ty, kdo získávali doktorský titul, ti museli vypracovat nějakou vlastní tezi.

² Bylo by však omylem vinit z této tragédie jenom církev. Ve skutečnosti šlo o válku politickou, o válku o moc, o válku, v níž se projevovaly prapočátky moderního nacionalismu. Katolicismus a protestantismus bývaly jenom pláštíkem, které měl posvěcovat skutečné zájmy mocných! Žoldnéři bojovali na té straně, která zaplatila, a tak v tak zvaných katolických vojscích bychom našli protestanty i opačně. To potvrzuje, že konfese byla ve skutečnosti okrajovým zájmem. Konfese totiž sloužila mocným jako prostředek utužení vlastní moci nad společnostmi. Církev selhaly v tom, že se nechaly zapřáhnout do ideologického jha mocných tohoto světa a nevznášely dostatečně hlasitý protest proti zvěrstvům, která se stala běžnou záležitostí.

Manualistika se v průběhu osmnáctého a devatenáctého století proměňovala, přesto se katolická teologie stále více uzavírala do sebe a nebyla s to zachycovat kulturní vývoj ve společnosti. Tato situace vyvrcholila v katolicismu **na přelomu devatenáctého a dvacátého století tak zvanou modernistickou krizí**, která byla autoritativně potlačena. Napětí mezi způsobem předkládání dogmatické teologie a dobovou filosofií a kulturou stále narůstalo. Pro studenta katolické teologie nebylo vždy zcela jednoduché sladit to, co si přinesl ze střední školy, s tím, co se učil na teologické fakultě. Mimochodem CČSH bývá definována jako církev vzniklá z modernismu.

Vyústěním tohoto dlouhého a bolestného procesu byl v první polovině šedesátých let minulého století II. vatikánský koncil, který znamenal velkou reformu katolické církve nejenom co do vlastního sebeporozumění, fungování církevní instituce, ale pochopitelně také co do obnovy metody teologické práce. Základní texty, které tuto reformu proklamují, jsou konstituce o církvi (*Lumen gentium*) a o Božím slovu (*Dei verbum*). Prováděcí směrnice ohledně metody v dogmatické teologii se nachází v dokumentu *Optatam totius* o výchově k duchovní službě, konkrétně článek číslo 16. Mnohé z toho, co se v těchto textech nachází, má obecně křesťanskou platnost, pochopitelně se zde vysvětlují také tak zvaná katolická specifika.

Každý, kdo chce nějak postihnout katolicismus, by si měl uvědomit, že tato forma křesťanství je vnitřně i názorově nesmírně pestrá, a proto není vždy tak docela snadné přesně říci, co dnešní katolicismus je a co není. Se soudobým protestantismem je to v zásadě velmi obdobné. Všechny konfesní tradice se myšlenkově dynamicky rozvíjejí a zejména v posledních desetiletích jsme svědky zajímavého jevu, jedná se o překrývání konfesních názorových horizontů. Dávno pominula doba řevnivosti, ba mezikonfesní nenávisti. **Jako by se na horizontu dějin objevoval fenomén, který bychom mohli definovat nová křesťanská, ekumenická identita**, která vlastní konfesi nevnímá jako vojenský šik proti nepřítelům, nýbrž spíše jako vlastní příbytek, z něhož rád vycházím v ústrety těm, kteří jsou pokřtěni a přijímají Kristovu zvěst stejně jako já. Uvedenou mentalitu by všechny formy křesťanské teologie měly reflektovat a rozvíjet. Zároveň si musíme uvědomovat, že křesťanská identita bude vždy nevyhnutelně pluralitní, bude jednotou v rozličnosti a rozličností v jednotě.

Určitým problémem současné katolické církve je vnitřní odklánění se od ducha II. vatikánského koncilu, což je jev nebezpečný zejména pro katolickou církev samotnou. V katolické církvi existuje značné napětí mezi různými skupinami a směry.